

SZUHAY PÉTER*

Egyszer ha majd egy történelem nélküli nép is történelmet kezd...

Bereznay András: *A cigányok történetének atlasza – Térképezett roma történelem*. Méry Ratio Kiadó, 2018. 123 oldal

Bereznay András 52 térképlapon keresztül vezeti olvasóit a cigányok történetében/történelmében, úgy Krisztus előtt 2000-tól, *A készülő bölcső*-től (Indiától) jelenkorunkig, 2017-ig, a *Világszerte* való elterjedésig. A könyvben lapozgatva minden oldalpár balján rövidebb-hosszabb (de egy oldalt semmiképpen sem meghaladó) könnyed, szakirodalmi hivatkozásokat jobbra kerülő, lábjegyzeteket egyáltalán nem használó szöveg olvasható. Ezek a helyenként mesei fordulatokat sem nélkülöző elbeszélések, helyenként pedig bonyolult, és csak többedik nekifutásra felfogható passzusok a jobb oldalon elhelyezett térképlapok értelmezését hivatottak segíteni. (Egyetlen kiragadott példa: „Addigra megélnékült a fejedelemségek és külvilág kapcsolata – részint, különösen 1769-től, egyes időszakokban külföldi hatalmak megszállása alá kerülésük által.” - 32. Lazuló láncok) Miért pont 52 fejezetből, miért ennyi lépcsőfokból áll a „cigányság története”?

Az Atlasz 10-11. oldalán olvasható *térképek jegyzéke* még a sorszám mellett olvashatóan térkép-címet ad, s az alatta lévő sorban földrajzi és időbeli lokalizálást közöl. (Előfordul persze, hogy a hol költői, hol mesei címbe belekeveredik már a lokalizálás, vagy az

* A szerző az antropológus, a Néprajzi Múzeum nyugalmazott munkatársa. Email: szuhaypeter@t-online.hu.

alcímbe kényszerül tartalmi elemekre utalni.) Az mindenesetre sajnálatos, hogy a térképek jegyzékében szereplő alcímek már nem ismétlődnek meg a tartalmi oldalpárokon, így az olvasó rendre visszalapozni kényszerül. Az egy későbbi kérdés, hogy mit „hiányol”, és mit tart „feleslegesnek” a recenzens. Mindenképpen tisztelendő az a bátorság, hogy a szerző néhány éves munkával egy egész kutatócsoport munkáját végezte el. Pár esztendő leforgása alatt egy (államalakulattal sohasem rendelkező, a maga történéseit nem rögzítő) nép négy ezer éves történelmét konstruálta meg, és atlaszlapokon vizualizálta. A történelmi térképek és atlaszok világában jártas, kreatív és kiváló tudós szakember az alkalmazott tudományok területéről átlátogatott a nyelvészet, a történettudomány, az antropológia, az etnográfia és a szociológia világába, hogy maga mondhassa meg, mi is a cigány/roma kutatások megismeréséből és elsajátításából ajánlható narratíva.

Az olvasó pontos tájékoztatása érdekében az a legszerencsésebb, ha a *térképek jegyzékét*, a valóságos tartalomjegyzéket idézem, ám nem az atlaszlapok sorszámok szerinti önálló soraiba szedve, mint szerepel ez a kötetben, hanem folytatólagosan, hiszen így is érzékelhető a szerző történelmi víziója: 1. A készülő bölcső (*India, Kr. e. 2000-Kr.e.1000*); 2. Formálódás (*India; nyelvek, elméletek*); 3. Elszakadóban (*India-Kis-Ázsia; nyelvek, körülmények, 3-12. sz.*); 4. Hídfő Európába (*Konstantinápoly-Égei tenger vidéke; 9-14. sz.*); 5. Szerte a Balkánra (*14-15. sz.*); 6. Velencei kapcsolatok (*Adriai-, Jóni-, Égei-tenger vidéke; 14-15. sz.*); 7. Zsákutcában (*Havaselve, Moldva; rabszolgaság, 14-15. sz.*); 8. Zarándoklat (1) (*Közép-Európa; megérkezés, kora 15. sz.*); 9. Zarándoklat (2) (*Közép-Európa, Nyugat-Európa; a 15. sz. közepéig*); 10. Déli ösvényen (*Dél-Itália; 15. sz. közepe-kora 16. sz.*); 11. Az óceánhoz (*Ibéria; 15-16. sz.*); 12. A tenger nem akadály (*Brit szigetek, Skandinávia; 16. sz.*); 13. Bércek ölében is (*Kárpát-medence; 1395-1525*); 14. Fékek (*Közép-Európa-Nyugat-Európa; késő 15 - késő 16. sz.*); 15. Keletnek fordulva (*Lengyelország-Litvánia; 16-18. sz.*); 16. A kontinens végéhez (*Oroszország; késő 16-18. sz.*); 17. Áttekintés (*Európa; 1300-1800*); 18. Akik maradtak (*Balkán félsziget; 1300-1810*); 19. Határvidékeken (*Kárpát-medence; 1538-1664*); 20. Bajban az Északi-tengernél (*Brit-szigetek, Hollandia; 16. sz. közepe-18. sz.*); 21. Kényszerítve Ibériában (*16. sz. közepe-18. sz.*); 22. Galliai hanyatlás; (*16. sz. közepe-18. sz.*); 23. Rejtekekben/Fegyverben (*Német-Római Birodalom;*

16. sz. közepe-18. sz.); 24. Megfélemlítve (Itália; 16. sz. közepe-18. sz.); 25. Túl Európán (Föld; 16-18. sz.); 26. Megújult talajon (Kárpát-medence; 1683-1790); 27. Harcban másokért (Európa; katonáskodás, 16-18. sz.); 28. Érzések bajnokai (Európa; előadóművészek, 15-19. sz. közepe); 29. Sztárok (Európa; zenészek uralkodói udvarokban, 19-kora 20. sz.); 30. Elnevezések, vezetők (Európa; 15-18. sz.); 31. Azonosítás (Európa belső része; tudományos megközelítések, 18-19. sz.); 32. Lazuló láncok (Havasalföld, Moldva; 17. sz.-1856); 33. Utolérők (Közép-Európa-Nyugat-Európa; 19. sz. közepe-kora 20. sz.); 34. Vegyes üzenetek (Franciaország; 19. sz.); 35. Britanniai mozgások (19-kora 20. sz.); 36. Számok (Európa; becslült adatok, alcsoportok, 19. sz. második fele); 37. Egy fölmérés (Kárpát-medence; 19. sz. második fele, 20. sz. eleje); 38. Balkáni ébredés (kora 19-kora 20. sz.); 39. Trónigények (Lengyelország; 1815-1946); 40. Új világban (Észak-Amerika; 19-20. sz.); 41. Ellentétes áramlatok (Közép-Európa; a két világháború között); 42. Egy új társadalomban (Szovjetunió; 1920-as, 1930-as évek); 43. Beteg szelek (Németország; 1933-39); 44. Rosszból rosszabba (Európa; késő 1930-as évek-1944); 45. Tömeggyilkosság (Európa; az 1939-45 közötti pusztítás áttekintése); 46. Átköltözések (Európa; 1945-80); 47. Szóhoz jutás (Európa; szervezetek, kongresszusok, egyéb, 1945-89); 48. Viszontagságok (1) (Kelet-Közép-Európa; 1990-2016); 49. Viszontagságok (2) (Északkeleti-Balkán, Ukrajna; 1990-2016); 50. Összszavató jelzések (Európa; segítség-kiutasítás, egyéb, 1990-2016); 51. Kelet is kétes (Oroszország, szomszédai; kb. 1989-2016); 52. Világszerte (jelenlét, szervezetek, 2017) Minden térképlap-pár (szöveg és atlasz) a könyv bal felső sarkában növekvő sorrendben jelenik meg, segítve az olvasót abban, hogy akár a maga választotta rend szerint haladjon a megismerésben.

Az atlasz bevezetőjében így ír Bereznay: „A térképek magyarázó jellegű kísérőszövegeinek az elsődleges célja olyan összefüggések megvilágítása, amire térképek önmagukban nem képesek. Ennek megfelelően mindegyikük szoros kapcsolatban áll a magyarázott térképpel. Térkép és szöveg egymást kölcsönösen kiegészítik; értelmezhetőségük kölcsönösen a műfajilag másik támogatásának és az általa támogatottságnak a függvénye, azaz mindketten egy egésznek a részei, illetve együttesen alkotnak egy egészet. Így a szövegeket nem indokolt egy elképzelt >A cigányság története< fejezeteiként fölfogni, akkor sem, ha bizonyos mértékig olvashatók

olyanként is.” És beavatva minket a műhelytitkokba, megtudhatjuk, hogy „...a legfontosabb forrásmunkának Angus Fraser, *A cigányok* című műve bizonyult. Különféle részletekre nézve szintén nagyon hasznos volt – ha forrásként egynek tekinthető – a szerzők egy sorától származó számos cikk, amely a *Journal of the Gypsy Lore Society* és újkeletűbb folytatása, a *Romani Studies* című folyóiratban jelent meg.” Bevezetőjében Bereznyai köszönetet mond Nagy Pálnak, a kötet lektorának is, akitől oly sokat tanult, és Fosztó Lászlónak, a *Romani Studies* erdélyi szerkesztőjének. (A recenzens ismerve a megtisztelt kollégákat, elmereng, hogy csak ennyire futotta a segítségükből, avagy...?) Ha szeretnénk megismerni, hogy mely szerzők és azok mely művei segítették Bereznyai cigány/roma képének kikristályosodását, akkor hátra kell lapoznunk a *Források* fejezethez.

Itt az atlasz lapjainak sorrendjét követik a felhasznált munkák, „részleges” források. A szerző bátorsága éppen azért lélegzetelállító, mert mások egy-egy téma/fejezet/térképlap kidolgozásához tanulmányoznak át annyi cikket/könyvet, amennyit szerzőnk a négyezer év 52 témájához összességében magáévá tett. A hivatkozott szakirodalom (egynek véve a két oldalas újságcikket és a monográfiát) száma nem éri el a másfélszázat, s van olyan térképlap melyhez nincs irodalom rendelve. Persze egy-egy mű több térképlap, s így a hozzá tarozó elbeszélés segédanyagát, mintegy tudásbázisát adhatta. Az is jól látszódik, hogy a hivatkozott könyvek nagyobbik része angol nyelven jelent meg, jölehet a térképek nagyobbik hányadát mégiscsak a közép és a kelet-európai régió cigányainak történelmi atlaszlapjai adják. És ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül „első kézből” származnak az adatok, illetve az volt elérhető egyik-másik ország irodalmából, amelyek angolul (is) megjelentek.

Bereznyai narratívájában felismerhető a nemzetépítő roma értelmiség világméretű és politikai törekvéseihez való hasonulás. A minden cigányra, szintóra, beásra, kálóra, manusra (a sort nem folytatom) a roma népelnevezést tartja érvényesnek, a romani nyelvet pedig közös (egykor volt, illetve ma is) érvényes anyanyelvként tételezi. De filozófiájában jelen van a politikai hatalom és a hétköznapi többség egyszerűsítő és összemosó szemlélete is, és talán legkevésbé érvényesül a valamilyen módon (az egyszerűség kedvéért írom) a tudományos (etnográfiai, antropológiai, szociológiai), éppen hogy megkülönböztető és elválasztó eljárása. E tudományos megközelítés nem nemzetépítésben gondolkodik, legfeljebb regisztrálja annak

kortárs roma értelmiségi próbálkozásait, de világosan látja a cigánynak mondott nyelvi és etnikai csoportok egymás közti küzdelmeit, a megkülönböztetés szimbolikus aktusait. Ezzel szemben Bereznay kezdete, a „bölcso” és a kiteljesedés, a „világszerte” homogenizálja a cigánynak mondott emberek többségi és politikai képét, mely nézőpontot immár felvállalja a roma világtkongresszus folyama is.

Valójában nem igazán tudok mit kezdeni a bölcso/öshaza konstrukcióval, kiinduló premisszával, s inentől kezdve kissé mesterkéltnek (mint írtam, meseinek) tartom az „elbeszélést”. A térkép/atlasz lapok többsége nehezen értelmezhető, eredendően nem térképre kívánczó (vagy nem azon megszokott) adatok zsúfolódnak össze rajtuk, mondhatni a kitalált műfaj kereteit feszítik szét. Olyan információkat sűrít, melyhez valódi, kiterjedt leírások kéne, hogy társuljanak. És valójában kinek a története az atlaszlap gyűjtemény? A cigánynak mondott embereké, avagy a cigányokról döntő embereké, a hatalmi pozícióban lévőké, netán a cigánynak mondott emberekről tudósítóké?

Az 52 lap egyenkénti méltatására nincs módom, ezért néhány példát tudok csak kiragadni. A könyv némely térképlapjához némi értetlenséggel viszonyulok. Ilyen a lengyel „királyok” törekvéseinek passzusa (39. *Trónigények*). Az ironikus távolságtartás és a helyenként pontos értelmezés („Akármilyen módon is pózoltak, akármit is hordtak össze cigány haza folyamatban lévő általuk megteremtéséről, hol a Gangesznél, hol Dél-Afrikában vagy Abesszíniában, mindez az egyszerű cigányok kizsákmányolására épülő pénzkereséséről szolt”) nem indokolja, hogy ez a végül is marginális kérdés ekkora jelentőséget kapjon. Ha pedig már mégis kapott, akkor kívánczik ennek jelenkorunkig való folytatása a romani anyanyelvű cigányok körében: a romániai (erdélyi, havasalföldi és moldvai) cigánykirályok hol csak szimbolikus, hol tényleges hatalmi viselkedésében, a magyarországi megyei, városi vajdák és a „fővajda” együttműködésében vagy éppen küzdelmében, és a sor folytatható. De már a magyar muzsikás cigányok körében is „hagyománya” van a „cigánykirálynak”, pontosabban választásának; egyszerre, egy időben egy tekintélyes primást neveznek csak „királynak”.

Értetlenül ülök a 37. *Egy fölmérés* (!) térképlapja fölött is, mert nem a valóban releváns, a társadalmi tények lényegét vetíti térképre az egyszemélyes „munkacsoport”. Itt most azt látjuk, hogy

Magyarországon belül az egyes körzetekben mi a cigányok népességen belüli aránya. Az 1893-ban végrehajtott „czigány összeírás” eredményeit publikáló kötet annak idején néhány térképet is közölt, többek között a cigány népességen belüli foglalkozási megoszlásról. Karakterisztikus eltérések láthatók például a zenészek, a sármunkások, a vas és fémmunkások, vagy éppen a napszámosok térbeli jelenléte között. A muzsikálásból élő férfiak aránya a Dunántúli területeken elérheti a 35 %-ot, míg Erdélyben ez az arány 5 % alatti; a vas- és fémmunkások a felvidéki területeken, a sármunkások a Felső-Tiszavidéken, míg a napszámosok Dél-Erdélyben és a Temesközben felülreprezentáltak. (És mélyebb társadalomtörténeti fejtegetésekbe most nem bonyolodom.)

A 36. Számok atlaszlap sem foglalkozik a 19. századi európai cigány csoportok valóságos nyelvi, etnikai és vallási megoszlásával. Végtelenül egyszerűsít, egy-egy identifikálható ország területén a cigányok azonos néven neveztetnek: Spanyolországban kálók, Franciaországban manusok, az Osztrák-Magyar Monarchia területén csak szintók (a csehországi részen) és oláh cigányok (a magyarországi részen) lesznek. Pedig ha megnézzük a 19. századi forrásokat, s időben meghosszabbítjuk a 20.-ik századi felvételekkel, kiderül (s most csak két területre utalok), hogy egymás mellett endogám cigánynak nevezett csoportok élnek, nem házasodnak egymás közt: Magyarország területén a beás, a magyar és a romani anyanyelvű oláh cigányok, Bulgária területén a muzulmán és keresztény vallású, a török, a bolgár, a romani vagy éppen a román anyanyelvű csoportok (és utóbbi esetben nem bonyolítom a helyzetet a vallás és az anyanyelv együtt járásának variációival, mint etnikai csoportképző szemponttal). És arról már nem is beszélek, hogy adott területen élő cigánynak nevezett etnikai csoportok hogyan vélekednek egymásról, hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ebben a kontextusban ismét felmerül a „bölcso” meg az „őshaza” kérdésének valójában való érdekeltensége.

A recenzens elmélázik azon is, hogyha már történeti atlasz készül a témában, akkor milyen jelenségek vizuális megjelenítése gazdagíthatta volna e cigány történetet? Hol vannak azok a térképlapok, amelyekeken akár a 19. század végétől napjainkig néhány időmetszetben a legnépesebb cigány telepeket ábrázolhatná a „munkaközösség”? (És hol kérdés ebben az összefüggésben a „bölcso”?) Magyarországnak nincsenek olyan hatalmas városi nyomortelegei, mint például a hatezres lakosságú kassai Lunik IX.

vagy a harmincezres plovdivi cigány negyed, netán a macedóniai Skopje Sutka városrésze. De gondoljunk a Szlovákiai Töketerebesre, Magyarországon Tiszavasvári Széles útjára, Heves 1.600 fős Krakkó városrészére, vagy Kaposvár 1.800 fős Szentjakab városrészére.

Vagy hol van olyan térkép, atlaszlap, amelyen egy folyamatosan vándorló, khelderas törzshöz tartozó üstkészítő/üstfoltozó családi, leszármazási csoport útját követhetnénk, egy-két éven keresztül, mondjuk Moszkva, Miskolc, Varsó útvonalon? Esetleg egy időszakosan vándorló teknővájó beás csoportét, fél évszázadon keresztül, akik mondjuk elindulnak a 19. század végén Szatmárból, megjárják az északi megyéket, egy-egy helyen éveket is „ülnek”, vagyis dolgoznak – amíg van nyersanyag és kereslet termékeik iránt, s aztán eljutnak az 1950-es évek elejére arra a pontra, mondjuk Szedresre, ahol aztán „letelepítik” őket. De hiányolhatnánk Máté Mihály kutatásainak vizualizálását is: hogyan jutnak el Erdélyből a colári cigány csoportok (abroszárusok) Rákospalotán és Pesterzsébeten keresztül, Kaposváron át Dombóvárig, illetve egyes családok hogyan telepednek meg. Míg mások tovább mennek, s ezzel egy idő után párhuzamosan több textilféleségekkel kereskedő csoport, zárt rokonsági rendszer jön létre. De térképre kívánczik Horváth Rezső taranyi vándor-bádogos-iparos könyvecskéje (s ennek analógiájára több ezreké), melyből rekonstruálható, hogy egy adott esztendőben (mondjuk 1947-ben), a Dunántúl mely településén hány munkanapot töltött (természetesen hatósági engedéllyel), s onnan hová vette útját. De a csoportosan helyváltoztató szintő mutatóanyagok is megérnek egy atlaszlapot, akik bár egy idő óta letelepedtek, de tavasztól őszig újabb és újabb helyen verik fel „üzleteiket”, búcsúban, vásároknak hetente igazodva a piaci lehetőségekhez.

Ezek az egyedi és konkrét helyzetek mind segítenének megvilágítani a vándorlás logikáját, annak szükségszerűségét, és tényleges tartalommal, magyarázatokkal lennének megtölthetők a térbeli mozgások, s láthatnánk azt is, hogy fél-egy évszázad alatt hogyan mozog egy csoport több száz kilométereket, s hogyan terülnek el újabb és újabb kirajzásaik. Készülhetnének persze aztán olyan atlaszlapok is, melyek szerkesztéséhez az újabb folyamatok szisztematikus leírására, megértésére, egymásmellé illesztésére volna szükség: honnan és hová vándorolnak, menekülnek, vagy csak utaznak tartós munkavégzés céljából kisebb-nagyobb csoportok,

családok, vagy éppen brigádok. Milyen hatása van a Közép- és Kelet-Európa-i térségben egy-egy etnikai konfliktusnak, a gazdaság racionalizálásának? Jóllehet a 48. és 49. *Viszontagságok* (1) és (2) térképlap földrajzi helyén, időmeghatározással jelzi a cigányok ellen irányuló egyes cselekményeket, ám külön értelmező füzet kellene ezek részletesebb kifejtéséhez, hogy az olvasó, a felhasználó értse, hogy hol, mi is történt. És legyünk tisztában azzal, hogy minden konfliktus ezeken a lapokon sem szerepelhet (így például Sárospatak, Kétegyháza, Heves). El tudnék képzelni egy olyan gazdasági vonatkozású térképet, amelyen a térség bezárt bányáit, nehézipari gyárait, építőipari vállalatait láthatjuk időmegjelöléssel, s hozzá rendelhetnénk a cigány munkavállalók az összefoglalkoztatottakon belüli arányát. A kérdés persze az, hogyan függ mindeztől az utóbbi időszak munka utáni migrációja.

És a kultúra! Markó Miklós első albuma cigány zenészeinek neve olvasható a térképlap, s ilyenformán Európa szélén (29. *Sztárok*). Sem az olvasónak, sem a kutatónak nem sokat mond a tucatnyi név, akár ha valamelyik uralkodónak muzsikált az illető, akárha csak valamelyik nyugat-európai ország polgári közönségének zenélt. A zenészek származási helyét ismerte a hivatkozott kötet, s ezt csak gazdagította az 1926-os kiadás. Ha az egyes zenészek és zenekaruk működési helyét vitte volna térképre a szerző, talán többet nyertünk volna. De valójában a cigányzenészek szerepeltetése a hiányra világít rá: az utóbbi fél évszázad térségünkben számos folklór alapú zenekart teremtett, s ebben a folkloristák „autentikus” cigány zenei gyűjtései, az egykori munkásszállók kultúr csoportjai, vagy a filmes világ ikonjai játszottak nagy szerepet. És tény, a Kalyi Jag-tól Bobán Markovic-on át Vera Bilá-ig terjedő előadó-művészi világban számos olyan zenekar, együttes létezik, amely a kortárs roma kultúra etalonjává vált, az etnikus identitás alapját képezi, s eközben a cigányokat körülvevő világ számára is fontos. Elmerengtem azon is, hogy az az egy tucatnyi cigányokról szóló „kultuszfilm” (*A cigánytábor az égbe megy-től a Cséplő Gyurin át A cigányok ideje-ig*) nem érdemelt volna-e egy térképlapot, hogy lássuk időben és térben a cigányokról szóló képet és önképet, meg azt, ami akár segíthette a romákat öntudatok kidolgozásában, megerősítésében?

Összefoglalóan és némileg szorongva azt mondhatom, hogy egy jó szándékú filantróp úri passziója nyomán létrejött egy cigány/roma történeti/történelmi atlasz, mely szándéka szerint (de lehet, hogy

szándéka ellenében) hosszú időre betölti azt az űrt, ami eddig a cigányok története vizuális feldolgozásának hiányát is jelentette. És a valódi baj az, hogy ez a „történelem” lesz a valódi történelem, ezt legitimálta a kiadó és az előszó írója. Mostantól ezt fogják tanítani az iskolákban is.

De én azért mindenesetre várom a folytatást. Mert talán nem elképzelhetetlen, hogy Bereznay András egy valódi kutatócsoportot szervez majd maga köré, ahol immár a román, bolgár, szlovák (s a sort megint csak nem folytatom) kollégák részt vállalnak ennek a végül is fontos munkának a kiteljesítésében. Azt a valóban nyomon követhető fél évezredes, de még inkább három évszázados történetet írják meg és vizualizálják, amely majd segíti a cigányok/romák önismeretét, és legalább annyira tisztán látóvá teszi a cigányok/romák felett ítélező hatalmi intézmények tisztségviselőit és a magasabb társadalmi státuszú társadalmi csoportok tagjait, hogy miért is „tartunk itt”.